

SJEĆANJA SADA KOENA - DAVKA

Nekoliko godina poslije mog oslobođenja iz ustaških logora napisao sam svoja sjećanja o logorovanju u Staroj Gradiški i o zvjerskim postupcima ustaških koljača, pa sam onda to bio dao na uvid sada pokojnom dru Samuelu Pintu, advokatu iz Sarajeva. Te zapise sam kasnije u više navrata tražio i nisam ih mogao naći. Prije par mjeseci donio mi je to drug dr Jozef Konforti, također jasenovački logoraš, iz Travnika, koji me zamolio da to sada pregledam i da opišem svoje logorovanje od prvog dana zatočenja od ustaša, pa da mu onda sve predam na prepis u vidu mojih doživljaja iz vremena drugog svjetskog rata pod ustaškim zatočenjem.

Da bi toj molbi udovoljio, zapisao po svom najboljem sjećanju sve što sam proživio i kako sam, poput većine mojih sugradjana Jevreja iz Sarajeva, dopao u ustaško zarobljeništvo najprije u Jasenovački logor, a odatle u Staru Gradišku.

Želio bih kao uvod tome svemu da kažem, kako je ljudska sudbina razna i kako se može poigrati živim čovjekom.

Još u oktobru 1940. imao sam radnju i radio sam sa 32 radnika. Poslije bombardovanja Sarajeva /apri-la 1941/, nakon izvjesnog vremena, stigao je okupator, pa su mi ubrzo zatim postavili povjerenika, i to baš jednog od mojih radnika, koji je bio zakleti ustaša. Iako je radio kod mene 8 godina, niko to nije znao. Medjutim, kad je nastupila NDH otkrio je pod košuljom na ramenu tetovirani znak veliko "U". Došao je bahato u radnju, pretresao me, oduzeo sve i donio dekret, kojim se postavlja za povjerenika. Maltretirao me je na razne načine, ne dajući mi nikakvu platu, tjerao me je da radim za panklom* itd. Ni radnicima nije baš bilo jednostavno, jer je medju njima bilo komunista, pa su se bojali. Ali, oni su se sukcesivno izvlačili i nestajali su, tako da u radnji nije skoro bilo već koga da radi.

Ovo sam spomenuo radi sudbine, koja se sa mnom poigrala na slijedeći način: Mene su radnici bili skloni-

* Pankl - Kutija za priručni obučarski alat.

li skupa sa jednim mojim dobrim prijateljem s tim, da nas prebace u šumu partizanima. Bili smo sklonjeni punih 8 dana i svaki dan smo ponovo po kuriru dobivali nove lozinke kako i na koji način ćemo prepoznati i prići čovjeku na malti[‡] ispod Hrastova, koji treba da nas prevede do partizana. Nažalost, stalno je bilo okolo blokirano, pa su tako dani prolazili i došla je subota. Tog dana su Nijemci pustili taoce-Jevreje^{‡‡} kući i ja sam se, poželivši djecu, prebacio preko štreke^{‡‡} i sišao kući, a moj prijatelj je otišao svojoj kući u Petrakinu ulicu. Svakako to je bio trik Nijemaca da bi pohvatali sve one, koji su bili sakriveni, a to im je nažalost uspjelo. Oko 1 sat poslije ponoći upadoše u kuću Gestapo i policijski agent Meho Tuzlak. Povelili su me na policiju, gdje su nas sakupljali, ostavivši mi ženu i dvoje dece: kćerkicu od 7 godina i sina od 3 godine, koje nikada više nisam vidio. Pred zoru su nas odveli u Aleksandrov logor i prenoćivši tu noć, utrpali su nas u vagone po 50-60 sa 1 Nijemcem sa šmajserom medju nama i tako su nas zatvorene odvezli do Jasenovca.

Istog časa kad su mene odveli, moja podstanarka Ankica otrčala je do mog prijatelja i javila mu šta se dogodilo. On se odmah sakrio u podrum sa roditeljima i braćom. Došli su i po njih, ali ih nisu našli. U međuvremenu uspjeli su se oni prebaciti u Mostar, a odatle su emigrirali u Italiju. Danas se on nalazi u Brazilu, gdje posjeduje dvije tvornice /zato spomenuh sudbinu!/.

Do Bosanskog Broda su nas pratili Nijemci, pa smo mislili da nas vode u Njemačku. U Bos. Brodu su nas preuzele ustaše i već su počele batine i zlostavljanja. Sa stanice Jasenovac doveli su nas u "Ustaško zapovjedništvo Tabor". Prvo je krštenje bilo letvom po glavi. U zapovjedništvu nam je bilo naredjeno da istresemo sve ruksake i da predamo sve što imamo od vrijednosti: novac, prstenje, satove itd. Kad sam ispraznio svoj ruksak, ne shvatajući još gdje sam stigao, prevarih se i zamolih ustašu da li smijem zadržati nožić za hljeb. Kad sam mu to rekao, on ode do Ljube Miloša nadporučnika i reče mu: "Onaj tamo nešto traži". Ljubo Miloš je držao u ruci jednu letvu, prišao je meni i upitao me: "Šta hoćeš?" - "Molim Vas gospodine da li smijem zadržati ovaj nožić za rezanje hljeba?" Na to Ljubo zamahne letvom i udari me posred moje lubanje sa psovkom i rječima: "Ne kaže se hljeb, nego kruh"! Krv me obli, pa i danas imam ulupinu na glavi od tog udarca. Moj šogor, koji je stajao do mene, brzo rupcima zaustavi krv i natuče mi na glavu francusku kapu tako, da se ne vidi da sam krvav, jer nijedan krvav nije izišao iz Tabora, gdje su ih zadržali i likvidirali, da

‡ Malta - mesto na kojem se plaćala trošarina.

‡‡ Štreka - željeznička pruga.

gradjani ne bi vidjeli krvave ljude. Isto predvečerje odvedoše nas u logor Krapje. Kiša, blato, pa i snijeg je padao, kao da se samo nebo urotilo protiv nas. Uvečer kad smo stigli u Krapje bilo je strašno blato i močvarno, a kad sam vidio ljude, koje su odveli mjesec dana prije mene, nisam ih mogao prepoznati. Dobro se sjećam Danka Papo /dila Butru/, ne da je bio mršav i slab, nego se čisto smanjio i izgledao je kao dijete. Kad sam mu pružio malo hljeba, počeo je da plače i jedva je primio rekavši mi: "Čuvaj moj Sado, ne znaš još gdje si došao".

Tada smo išli tri dana u šumu na sjeću drva, a čuvale su nas ustaše i to svi od 12-14 godina sa puškama, kojim još nisu ni znali pucati, pa su to učili. Sjekući drva, odjednom bi čuli pucanj. To su ustaše gadjale kao da ciljaju na ptice, a mi se nismo smjeli ni okrenuti, jer dok se okreneš gotov si i ti; tako smo svake večeri dolazili natrag u logor sa lo do 15 ljudi manje. Niko ih ne bi pitao gdje su ljudi, glavno je, da su bili sigurni da im nisu pobjegli.

Jedne večeri su pozvali sve u "nastup" /zbora/ i logornik nam saopšti, da se uspostavlja novi zanatski logor i ko je obućar, ili krojač, može da se javi. Svakako, bili smo u dilemi javiti se, ili ne. No, javljali su se i ko jest, i ko nije zanatljiva, samo da se izvuče iz pakla i gliba, koji je bio ne samo u krugu, nego i u barakama, jer se unosilo blato i ležali smo jedan na drugome, a svjetla nikakvog nije bilo. Došli smo u Jasenovac u jednu privatnu kuću nekog pravoslavca, koga su ubili, oteli mu imanje i otvorili u toj kući dvije radionice: postolarsku i krojačku. Sutradan mi je dao vodnik, inače kriminalac, da mu napravim čizme. Kad sam ih svršio, objesio ih je više moje stolice. Sutradan uvečer došao je u radionu načelnik Jasenovca. Zvao se Lazarin i upitao je vodnika: "Gdje Ti je taj što si mi pričao", a vodnik mu pokaže čizme. Lazarin gustira i gleda ih pošto je i on bio obućar, imao je i radnju, pa mi reče: "Bi li ti došao kod mene raditi?" "Pa ja sam zatočenik, ne mogu izaći". "Ne brini, tebe će svako jutro dovesti stražar do mene". Bio sam sav sretan. Kad sam došao kod njega u radnju, kao prvo, dao mi je tanjur pure. Najeo sam se, jer je glad već bila nastala u veliko. Sto nisam mogao odmah pojesti, uhvatio sam zgodu i stavio sam u prljavi rubac, da bi ponio i mom šogoru malo.

Poslije toga, bio sam postavljen za poslovođu i tako sam ostao sve 4 godine. Svakih 10-15 dana morali smo ja i Papo, poslovođa krojača, ići u Ciglanu /logorklanicu/, gdje su stalno pristizali novi zatočenici i birati obučare i krojače. Te događaje neću nikada zaboraviti. Zamislite 1800-2000 ljudi, koji stoje u stroju, a treba da odabirате. Svakako da tih nije bilo mnogo, a pod prijetnjom samog Ljube Miloša, ako povedem nestručnjaka da će me na mjestu ubiti, ipak sam birao uvijek po 8-10 ljudi

koji nisu zanatlije. Drugi, koji su ostajali u toj klanci, tužno me gledajući poneki bi mi rekao: "Sado, ti me šalješ u smrt, kako možeš njih da vodiš kad nisu zanatlije, što mene nećeš?" Kako mi je bilo pri duši, to samo ja znam. A zar sam mogao povesti sve?

No danas, kao saldo svega toga kada pomislim na sve odabrane kao zanatlije, u uvjerenju da ću ih zaista spasiti, smatram, da sam u neku ruku učinio zločin, jer sam time doprinio samo da produže patnički život u lancima, batinama i da gladuju pune četiri godine; na kraju su ipak svi pobijeni. Prema tome, kao rezime svega toga smatram, kad se već nisu spasili, sretni su oni, koji su završili svoj jadni život još prvih dana.

U mjesecu januaru 1942. godine pročuje se, da se ide u Staru Gradišku. Stigavši u Gradišku nas 174 "odabranih zanatlija" nadjosmo žene i djecu dovedenu iz raznih mjesta. Molećivim i iznemoglim glasom traže kruha, ali ga nemamo. I sami gladujemo. Poslije 14 dana stigli su i krojači. Osnovane su radionice, u kojima dosta mirno prolaze dani van grozota Jasenovca, te smo zato bili smireniji. Nakon par dana odašilju žene i djecu u novi logor Djakovo, gdje je bio zatočen veliki broj žena i djece. Odmah smo doznali, da je mnogo žena i djece već umrlo od tifusa, a neke žene su poslali u Katovice /Poljsku/ na rad, a neke opet u Gradišku nazad, kako bi potpuno zametnuli trag. Preostale žene i djecu su naime pobili, a svim tim zlodjelima rukovodio je tada poručnik Mandušić i njegov brat rojnik* sa drugim zlikovcima.

Nakon par mjeseci Gradiška je postala "sabirni logor". Svaki dan su pridolazile nove grupe ljudi. Tada je i Jasenovac bio poplavljen, pa su morali sve evakuirati sa zloglasnim Dijamantštajnom u Gradišku. Sa Dijamantštajnom je bio još gori Špiler. Zbog ove dvojice i njihove pohlepe i nepromišljenosti u tzv. "zlatnoj aferi", bilo je sa njima strijeljano oko 220 Jevreja.

Ljeti 1942. godine počeo je stizati svakog dana veliki broj žena i djece iz raznih krajeva. "Kula", koja se nalazi unutar logora, oko 200 m. udaljena od radiona, sve više se punila. Strah i trepet svih zatočenika postala je Kula, koja je bila natopljena krvlju ljudi, žena i djece. Ona je služila ustašama za njihova stalna najnevjerovatnija tajna zločinstva. Mračna i vlažna, jer je voda stalno nadolazila, bila je okužena strašnim zadahom uslijed pretrpanosti. Sobe su bile kao neke katakombe, podovi natruli, puni rupa, a pacova je bilo na hiljade. Mnogoj djeci su nagrizli tijelo. Mali Dudan Atijas /sin dra Zekića/, koga je svaki u logoru poznavao također je ugrižen. Bilo je to krasno i živahno dijete, i njega

* Rojnik - kaplar.

su doveli ljekaru, da ga previje jer je na obrašćiću imao ujed. Dr Kunorti mi je zatim rekao, da u Kuli ima mnogo slučajeva, osobito djece, izgrižene od pacova.

Povodom strijeljanja Jevreja zbog "zlatne afe-re", bio sam i ja u Jasenovcu lo dana, jer su me nekom greškom zamijenili sa Sadom Katan iz Sarajeva, koga su isto upleli u tu aferu. Kad su nas doveli u zloglasnu Jasenovačku zvonaru bili smo puna tri dana bez hrane i vode. On- da su nas odveli u jednu malu sobicu na tavan, ispod koje rade i bruje razni strojevi tako, da se ne bi čuo vrisak, koji će nam mučenjem izazvati. Donijeli su u tu sobu san- duk sa flašama pive, korbače i puzdre.* Korbači su bili o- motani bakrenom žicom, koja je na više mjesta isprekidana tako, da su vrhovi prekinute žice virili iz korbača, a kad su njime udarali, smjesta bi krv šiknula sa izguljene ko- že. Tako je započelo "ispitivanje". Prije toga su nas pot- puno gole svukli i na vrata sobice su postavili stražara- -ustašu sa nožem na pušci. Ustaše su počele piti, a nas je žedj još više mučila jer tri dana nismo ništa stavili u u- sta, pa je slina presušila. Bila je strašna sparina, a krv- nici su bili: S. Kojić /šepav na jednu nogu/, Tihomir Kordić, poručnik, Vrlec, zastavnik, Luburić Brko, bratić zloglasnog Maksa, a dr Marin je vodio zapisnik. Pri- je svega, bez postavljanja pitanja, svakoga od nas su do- bro izudarali šakama i pesnicama dok krv nije udarila na usta i na nos, a pri tome su nam rekli, da je to samo "foršpajz". Prvi je došao na red agronom Jakica Mačoro iz Sarajeva /koji je ubijen kasnije 1944/. On je, kao i svi za njim, morao leći potrbuške. Luburić "Brko" bi stao no- gom za vrat, kako se ne bi mogao maknuti. Udarali su gdje su stigli, krv je šiktala na usta, iz uha, ili po tijelu kudgod je korbač sa klincima zahvatio. Žrtva nije imala šta da prizna, jer niko i nije bio umješan ni u kakvu a- feru. Razbješnjeli krvnici počeli su udarati i pivskim flašama po glavi. Mačoro se onesvjestio. Ostavivši njega na stranu, baciše se na dra Mateja, veterinaru. Tukli su ga na isti način psujući šta prije stignu. Vikali su svi- ma: "Hoćete Staljina i Čerčila, da vam dodju? A, kako vam se svidja kako mi u NDH vladamo? Nećete to nikad dočeka- ti!" - Prebili su mu dva rebra, onesvjestio se. Bacili su ga na onog prvog. Tako su nastavili sa ostalom šestoricom, dok nije došao red i na mene. Izvukao sam se na čudan na- čin jer su u međjuvremenu našli Sadu Katana mjesto koga sam ja bio došao. Sve su ove strijeljali skupa sa spome- nutih 220 ljudi. Gledao sam svojim očima strašan prizor. Vezali su im ruke na ledja i naredili da kleknu pored već iskopane velike jame. Metak kroz zatiljak prosviraju i nogom ga gurnu u jamu ukoliko se sam ne strovali u jamu. Najstrašnji prizor se desio sa Špilerom iako mi ga nije bilo nimalo žao, ali me

* Puzdra - korbač od žile bikovače.

ipak jeza prožme kad se sjetim. Špiler nije odmah od metka umro, već je ostao na rubu jame. Prišao mu je Šaban Mujica, zvani "krvavi Mujo", izvukao je nož i preklao ga preko grkljana, a podmetnuo šaku pod vrat odakle je krv mlazom tekla, pa popio punu šaku i oblizao nož likujući: "Ala je slatka krv, neka sam se i tvoje napio!" Istog dana je strijeljan i brat krvoloka Ivice Matkovića. Sam brat ga je morao strijeljati, jer je navodno podržavao vezu sa zatočenicima, a stvarno taj ustaški zlikovac, zv. Dulfo, sam je pomoću zatočenika prisvojio oduzete zlatnine /prstenje, narukvice, mindjuše itd/.

Dolaskom zatočenika iz Jasenovca, postajao je život u Gradiški sve gori. Nastambe su bile prepune, hrana je bila sve vodenija i gora. Zavladale su bolesti tifus i jaki proljevi kod zatočenika, pa su ljekari - zatočnici tu bolest nazvali GG, što je značilo "gradišćanska gripa", zbog straha, jer ako ustaše doznaju da se radi o tifusu, pobile bi cijeli logor sa oboljelim. Dijamanštajn i Špiler zaveli su u logoru pravi pakao, dok je život prije njihovog dolaska bio prilično miran. Zavodeći neku vrstu "stege" i služeći slijepo ustašama, uveli su nepodnošljivu torturu. Za najmanju stvar bi naredili nastup. Svukli bi optuženog zatočenika sasvim golog i na svoju vlastitu ruku bi izrekli kaznu 25-50 batina; korbačem ili letvom bi ga isprebijali, a ako bi im se prohtjelo, bacili bi ga i u zatvor. Mnogi su poslije takvih batina morali odležati i u bolnici. Ti su izrodi uživali veliko povjerenje kod ustaša. Umjesto da nam olakšaju položaj, pošto su i oni bili zatočnici zvani "slobodnjaci", oni su naprotiv još više otežavali stanje i izmišljali razne kazne. Oni su istom frulom ustaškom svirali jer je trebalo zatočenike istrijebiti ne pitajući za način. Oduzimali su sve što su mogli iz kuhinje od onog jadnog našeg sledovanja i priredjivali su sebi bolju i obilniju hranu. Prilikom premetačina, koje su takodjer na vlastitu ruku provodili, dolazili su do još negdje skrivenog zlatnika, koji bi zatočenik negdje prišao. Time su sebi nabavljali i priredjivali užitke ne osvrćući se na to, što su ljudi u logoru umirali za mrvicu kruha. Oni su se častili i imali su svega. Mnogo smo mi Jevreji navukli mržnju ostalih zatočenika zbog takvih izroda i bandita u rukavicama. No, zbog te pohlepe su i oni zaglavili u Jasenovcu mjeseca jula 1942. godine prilikom spomenute "zlatne afere". Šteta je samo što su im ustaše sudile, pošto smo ih bili već medju sobom osudili, ako živi izadjemo, da ćemo njih prve pobiti svojom rukom.

Jednog jutra, kada su majke morale ići na rad, odvele su ustaše svu djecu plato-kolima[¶] i pobile. Može si svako zamisliti kakva je kuknjava nastala u logoru ka-

¶ Plato-kola - zaprežna kola bez ograde.

da majke nisu mogle ni vlastito dijete više da zagrle na povratku sa teškog rada umorne, gladne i jadne. Može li si iko zamisliti veće zvjerstvo od toga, da se majci oduzme malo dijete i ubije?!

U logoru je istovremeno bila zavladala još veća glad. Žene su slale djecu krišom iz Kule da traže u radionama kruha, ali im je slabo ko mogao dati, jer smo i sami gladovali. Nekada nam je ipak uspijevalo, da im barem po koji komadić hljeba pošaljemo, ali su i to krvnici uhvatili. Zmija Maja Buždon povede istragu, zatvori nekoliko ljudi i žena, koje proguta noć. Skupo su platili taj gorki zalogaj. Kod žena je tada bio i haračio krvnik Stanko Bevanda, ustaški vodnik. Pod njim je bila i grobarska grupa, koja je stalno imala pune ruke posla. Grobari su mogli biti samo Jevreji, u zađnje doba tek i Srbi, jer su od prvog dana već računali s tim, da nijedan grobar živ iz logora ne smije da izadje. Za vrijeme rada grobari su dobivali nešto obimniju hranu, ili dodatke iz tuđjih paketa, koje su zatočenici mogli dobivati /a stalno su isti prethodno bili opljačkani od ustaša!/. Znali su većinom grobari, da im je sudbina već zapečaćena i da su ir dani odbrojani, mjesec - dva najviše, bili su likvidirani. Osim toga, grobari nisu nikako smjeli izlaziti iz Kule, nego su ih držali posebno, kako ne bi pričali šta sve vide i čine. Pa ipak, nisu od zatočenika mogli sve sakriti. Iako je u Građiški bilo preko 3.000 zatočenika, znali smo uvijek ko fali, a još bolje bi se uvjerali i time, što je redovno poslije par dana dolazio spisak nestalih ljekarima, da napišu za svakoga "dijagnoze" bolesti, od koje je bolovao i umro i da te spiskove ljekari potpišu i vrate uredni. Grobari su nam takodjer po nekome konspirativno dojavljivali o žrtvama, koje su poznavali.

Ustaše su neprestano dolazile sa novim parolama i trikovima: "nastup", popisivanje samo Jevrejki i Srпкиnja za odlazak na rad u Jablanac. Prvi transport žena i djece, oko 1500 žena, otišao je u Jablanac. Medju tim ženama sam ugledao i drugaricu prvoborca dra Vlade Jokanovića, advokata iz Sarajeva. Obukla je seljačko odijelo misleći, da će je to spasiti. Dobacila mi je prstom znak da ćutim jer je i ona mene prepoznala. Ali sve je bilo uzalud, otišla je i ona, kao i sve ostale u nepovrat. Pri polasku tih žena desilo se slijedeće čudo /naizgled/. Zapoljednik Mile Orešković, emigrant krvnik, ošamari jednog ustašu pred strojem viknuvši glasno: "Zašto ne daš i djetetu kruh i njega pripada kao i velike!" Zlikovci su se služili i takvim trikovima da niko ne bi posumnjao da idu u smrt, dali su im po pola kruha uvjeravajući ih da na radu neće gladovati kao u logoru. Poslije par dana stizale su njihove stvari krvave, od košulja do cipela, u ustaško skladište. Znali smo, dakle, sve što se zbiva.

U ustaškom skladištu logora bio je uposlen zatočenik Avram H. Levi, zv. Maminko, tandler /starinar/

iz Sarajeva. Osim svega ostalog on je vidio i kada je odvedena njegova sestra sa djecom, a kasnije prepoznao je sve njihove stvari.

Logor se svaki dan čistio praveći mjesto drugim. Jednog jutra pokupili su sve žene starije od 50 godina sa trikom - izgovorom: "Vi idete u Zimski logor, gdje ćete kao dobri domaćini malo obradjevati napuštenu zemlju. Imaćete hrane i biće vam dobro. Ali, pazite kako se vladate, nemojte da vidim koju da se vrati natrag u logor. Ondje ćete biti potpuno slobodne, neće vas niko ni čuvati, samo se ne smijete udaljavati iz sela". Dešavalo se da su i mladje, vjerujući u te lijepe riječi, počele moliti, da i one idu. A da ih bolje uvjere, da zbilja idu na bolje, zatezali bi, ali bi napokon "dozvolili" i mladjim da dobrovoljno idu u "Zimski logor na bolje". Sve su bile sretne, što će se riješiti logora, gladi, ušiju i drugih golgota, hitno su se spremale za put; čak bi ih obmanjivali pokazujući im obližnje selo, da vide i da ne bi posumnjale u nešto loše i to prepričavale.

Nažalost, poslije nekoliko dana stizale su i njihove stvari u skladište isto onako krvave. Tako je krvolok, tada zastavnik, Ante Vrban, iz Like, haračio i posijao hiljade ljudi i žena po Jablancu, Bistrici i Mlaki. Pri povratku ubojicama je bio priredjivan banket za učinjeno "herojstvo" nad golorukim nevinim starcima i staričama. Tada je počelo i sa javnim strijeljanjem pred nastupom. Jednoga su ubili tjerajući ga u logoru oko zida, a sutra uvečer pred nastupom ubili su još trojicu, koji su navodno pokušali bježati i to pred nastupom objavivši: "Pravda je zadovoljena!". Ustaše se nisu zadovoljavale ni samo takvim ubijanjem. Mnogi su likvidirani, za koje se uopšte nije znalo zbog čega, jer nisu stigli ni da ih zavedu u knjige "pod brojem". U junu 1942. godine zatvorili su 9 Jevreja, koje su optužili da dobijaju novine i da pišu pisma kući preko nekih civila iz Okučana. Bez ikakve istrage sve su pobili. Iskasapili su ih noževima u bolničkom podrumu zvanom "Hotel Gagro". Među ovima su bili: Frajnd, Hajim Altarac iz Bijeljine, Perera iz Sarajeva, Albahari iz Tešnja, Bruker /otac Oskara Brukera/, dok se ostalih ne sjećam, jer su na sličan način na stotine nastale.

HOTEL "GAGRO"

Zgradu grozota u Staroj Gradiški mi zatočenici smo nazivali hotel "Gagro". Ko živ u nju uđe, ne izlazi živ iz nje. Za vrijeme bivše Jugoslavije, dok je Gradiška služila kao kazniona, bila je jedna bolnička zgrada. Kasnije, za vrijeme NDH, zlikovci su tu zgradu isto nazivali bolnicom. Uz to su smjestili neka odjeljenja za stanovanje ustaša. U jednoj sobi otvorili su džamiju za muslimane, nekoliko soba za bolesnike ustaše, a bolje su bile kasapnice i najgora mučilišta, odakle su grobari svaki dan iznosili lješeve pokrivenne krvavim plahtama. To je

bilo mučilište Nikole Gagro, zloglasnog ubice, specijaliste za mučenje i klanje. Po njemu je ta bivša bolnica kaznionice dobila ime "Hotel Gagro". On je još medju prvima, kod osnivanja logora, preuzeo krvavu rabotu i nije je napuštao do kraja. Iako je imao ženu i troje djece, zadržao je svoje krvavo zvanje.

U julu 1942. sazvali su grupu "K" /katolička nastamba/ u nastup. Kad se postrojilo oko 300 ljudi, došao je poručnik Nikola Gadjić i zastavnik Ilko Buhovac. Počeli su prozivati i odvajati pojedine ljude ispitujući ih zašto je ko doveden u logor, a uz to su ih počeli tući i šamarati. Medju četrdesetoricom* izdvojenih bili su drug Lulo Frković i Kemal Krvavac, oba su mi bila poznata iz Sarajeva. Ostale drugove nisam mogao po imenu zapamtiti. Gadjić je naredio, da se svi zatvore u jednu malu ćeliju, u kojoj nisu mogli svi ni stajati, a kamo li sjesti, ili ležati. Naredio je ujedno, da im se ne smije dati nikakva hrana, ni ti vode. Prolazili su dani, zatvorenici nisu mogli više izdržati. Julska sparina bez vode i hrane, a uz to tjeskoba u ćeliji bez zraka. Svaki sat izgledao je kao vječnost. Gledajući kako će svi izginuti u strašnim mukama od gladi i žedji, provalili su vrata ćelije i uz veliko urlikanje sa bukom počeli bježati prema vratima izlaza, svakako računajući isto da će izginuti, jer o stvarnom bježanju nije moglo biti ni govora. Morali su prodrijeti kroz tri kapije, na kojima su bile straže. Medju zatočenicima, koji su još bili napolju, nastala je panika, jer nisu znali šta se događa. Sablasno je odzvanjao topot pobunjenika; svaki je bježao kud je prije stigao, da se skloni, jer je već bila nastala strašna pucnjava. Skočile su sve ustaše i nastala je opšta trka i pucnjava, ljudi su padali. Kemo Krvavac je stigao da udari ustašu letvom i da mu otme pušku, ali ga je drugi ustaša oborio metkom i počeo ga gaziti. Zatvorenici te ćelije nisu stigli daleko bježati. Svi su ležali u lokvama krvi sa još 4 zatočenika, koji nisu imali vremena da se sklone. Par njih su uhvatili žive i zatvorili ih, ali ne u istu ćeliju, nego u hotel "Gagro" sa još nekoliko drugova, koji nisu uopšte bježali iz ćelije, jer su bili već iznemogli i ostali su u ćeliji. Poslije par dana nakon strašnog mučenja i klanja vidjeli smo kako grobari govore u plato-kola lješeve i vuku ih na groblje. Dočasnik** Kordić je skočio po letvu i počeo udarati sa nasladom lješeve.

Tako je završilo spomenutih četrdeset ljudi.

Mučenja zatvorom i strašna smrt od gladi nije ipak prestala. U onom vremenu mnogo se primjenjivala takva smrt po volji i naredbi pritajenog zločinca Nikole Ga-

set šest. * U drugim sjećanjima pominje se broj trideset šest.

** Dočasnik - podoficir.

dića. Nakon par dana zatvoriše ponovo devet drugova, većinom najbolje postolare. Među njima Ivana Horvata, Činčimaka Ivana, Nikolu Jurića, Ivicu Sabljaka, svi postolari iz Zagreba, te Božidara Jadrešina postolara i njegovog brata stolara - oba iz Biograda na moru i još neke druge. Ti su drugovi još danas živi, nastanjeni u Zagrebu, osim Ivica Sabljaka. Bili su osuđeni na smrt gladju, ali svi-jesni patnji, odlučili su, da si prerežu žile na rukama i to su učinili. Iako su cijelu noć ležali bez pomoći lje-kara, ostali su začudo živi. Još danas imaju sakate ruke. Jurić Nikola je valjda bio u drugoj ćeliji i nije sebi prerezao žile, a čuđom i nekom amnestijom pušten je kući. Ivica Sabljak, Mesić Josip postolar iz Zagreba sa još nekim Ivasom bili su likvidirani u St. Gradiški 1944. godine, jer su ustaše posumnjale da pišu pisma i da održavaju vezu sa kućom. Iz samica su pustili one sa prerezanim žilama i iscrpljene. Pošto je onda vrlo mnogo posla u radionici, zamolio sam zapovjednika Radnog odsjeka poruč-nika Petra Nemeta iz Pakraca /koji je također ubijen u Jasenovcu od ustaške ruke/ uvjeravajući ga, da posao koji imam da izvršim, ne mogu ni zamisliti da bi ga u odredje-nom vremenu zgotovio bez tih obučara, koji su bili zatvo-reni. Pustili su ih nakon ponovne intervencije, ali samo preko dana, da rade u radioni. Oni nisu više mogli raditi, jer im ruke sa prerezanim tetivama nisu bile sposobne za rad. Tako su mnoge tjerali u smrt cijeloga ljeta 1942. go-dine. U oktobru dođe red i na uzornog druga Jerplima Mi-hića iz Dalmacije. On je oženio Jevrejku iz Sarajeva, gdje je i živio, a odatle su ih odveli i doveli u logor Gradiš-ku. Bili su uhapšeni od Gestapoa prilikom jedne provale, kod koje je mnogo drugova zaglavilo. Tu mu je i žena radi-la /sa djetetom/. Na njegovu nesreću prepoznao ga je poz-nati krvolok Maričić, Sibenčanin, koji je na hiljade svo-jom rukom pobio, ili poslao u smrt po ličnoj volji. Jed-nog dana reče mi Jerko: "Gotov sam, prepoznao me je Mari-čić, a s njim sam imao neku prepirku u civilu. Ugledao me je prilikom jedne patrole." I zbilja, bio je gotov. Naj-prije su ženu bacili orako iza poroda u jednu ćeliju. Iz-mučivši je gladju, tražila je bar nešto jesti: "Ja moram dojiti dijete" - kukala je. Poslije 4 dana odnesu joj di-jete - dojenče nasladjujući se njenim mukama. Nakon par dana krvavi sadista zastavnik Runjaš Mirko, koji se speci-jalizirao za davljenje, naprosto ju je zadavio. Jerka od-vedoše poslije toga sa još nekoliko drugova u hotel "Gag-ro", gdje je likvidiran u najgorim mukama. Životinja Mari-čić zadovoljavao je svoj bijes nad golorukim Jerkom. Kuka-vica, nije se smio obračunati s njime dok je bio na slo-bodi i dok su obojica bili ravnopravni. Na sličan način je svršio i dr Josip Gaon iz Sarajeva. On je tada bio u U-staškoj bolnici, gdje je bila zatočena žena dra Šuteja i dra Martinovića /ukoliko je to istina, jer ih nisam video/ Osumnjičili su dra Gaona, da dojavljuje suprugama spomenu-tih neke vijesti. Da li je, ili nije, dra Gaona nije bilo

medju živima. Došli su po njega u ponoć i odveli ga živog na groblje, gdje su ga zaklali. O tome smo se uvjerali po cipelama, koje su bile blatnjave /a po blatu i krvave/, koje je doneo jedan krvnik, da se očiste, a sat dra Gajna, koji je smio nositi kao liječnik, prepoznao je sajdžija, kome ga je često donosio na popravak. Njegovu djecu su ubili na Sve svete sa grupom na Jablancu.

Na Sve svete 1942. godine odveden je ponovo transport od 1400 žena i djece, jevrejske i srpske. Sve je to pobijeno maljevima i lopatama, a krvava odjeća do košuljica i gaćica sa krvavim i blatnim cipelicama svih veličina, stigle su opet, kao i uvijek prije, u skladište.

GRADINA - SELO UŽASA

Na suprotnoj strani Jasenovca preko Save nalazi se selo Gradina, gdje su vršena masovna ubijanja. Oko 200 ljudi skupa sa grobarima imalo je skoro stalno pune ruke posla kopajući jame i zakopavajući nevine žrtve. Naglašavam "nevine", jer ostale žrtve, koje su pod bilo kojom, pa i najbesmislenijom, presudom bile ubijene, nisu bile ni prevožene u Gradinu. Čudje je likvidirano sve ono, što je ustaška NDH smatrala nepotrebnim ili "štetnim" za njihovu vladavinu pod okriljem hitlerizma Ante Pavelića.

Žrtvama su obično bile vezane ruke na ledjima sa žicom i tako su ih prevozili skelom iz Jasenovca preko Save. Mnogi su, svjesni šta ih čeka, radije skakali iz skele u Savu. Ustaše su odmah zapucale i mećima dokončale živote prije nego što bi ljudi potonuli. Žrtvama je takva smrt izgledala lakša. Ljeti 1942. godine pobili su na takav način preko 30.000 Cigana, žena i djece, osim svih transporta jevrejskih žena, djece i staraca, koji obično nisu dolazili u jasenovački logor, nego su ispred logora prevezeni skelom preko Save i u Gradini likvidirani na način, koji im je izgledao najlakši i najjeftiniji.

Organizator i specijalista za masovna ubijanja je bio neki Pudić, pijanica, patološki tip, kakve su ustaše i tražile. Uostalom, nije skoro nijedan ustaša bio bolji od takvih Pudića.

PIĆILIJEVA PEĆ - KREMATORIJ

No, i taj način ubijanja je ustašama izgledao spor /tj. maljem i klanjem/. Zato su izmislili nešto lakše i brže. Propali inženjer Pićili Dominik, vucibatina i pijanica, koji je bio zastupnik nekih firmi za prodaju boja u Zagrebu, jer mu ništa drugo nije išlo, pridružio se Paveliću i obukao ustašku odoru, da bi sa ostalim pljačkašima i ubicama pristupio "borbi" za istrebljenje i pljačku. "Sve za poglavnika i dom!" Tako je na njegovu

inicijativu i po njegovom planu bila uređjena peć Ciglane Jasenovca sa dimnjakom, kroz koji je suklijao garež i dim sa vonjem izgorjelih lješeva. Peć je počela raditi u proljeće 1942. Prvi pokusi su pravljeni sa pobijenim ženama i djecom iz Djakova. Peć je uspjela, samo što nisu bili u stanju, da otklone i smrad ljudskog mesa i kostiju, da bi bila još povoljnija. Dolazili su stalno transporti muških, žena i djece iz raznih logora, najviše Jevreja i Srba. Najprije su vagoni morali stajati /pod stražom ustaša/ na pruzi ispred ulaza u Jasenovački logor po 3-4 dana bez ikakve hrane, da bi zatočenici potpuno oslabili gladju i zdvajanjem. Onda bi zatočenike u grupama zatvarali u jednu kuću pored peći Ciglane. Tu bi zatočenicima naredili, da se svuku i da moraju ići na "kupanje" i "dezinfekciju". Jadne žene i djeca nisu ni slutili kamo idu. Na izlazu, iza vrata, su stajala dva krvnika sa maljevima. Kako je ko izlazio i ulazio "za dezinfekciju", ošamutili bi ga maljem, a drugi je odmah trpao polužive žrtve u peć. Taj posao im je išao mnogo lakše i brže, a praktično i radi odjeće i obuće, koja je ostajala bez tragova krvi i blata, pa nije trebalo istu prati. Ta peć je progutala na hiljade žrtava, osobito žena i djece. Znam da vam to izgleda nevjerojatno, ali je nažalost živa istina. Istina je, kao što je istina da svaki dan mora svanjivati, a noć smrkavati. Istina je i vjerujem, da je ostao još neko u životu, koji će to moći da potvrdi. Tako je u tom Jasenovcu bilo stalno. Utamanjivali su i trijebili ljude na razne i najgroznije načine. Tadašnji zapovjednik Ljubo Miloš životinjski se nasladjivao gledajući, a i lično je klao i ubijao u pijanom stanju ili za razododu gdje je koga stigao.

NOVI TRIK - "ZIMSKI LOGOR"

Stalno je nadolazila velika masa ljudi, sada i mnogo sa Kozare, odakle su dotjerali oko 15.000 većinom staraca, žena i djece. Za njih nije bilo mjesta, pa su morali spavati pod vedrim nebom bez obzira na to, što su već velike kiše počele padati, pa je bilo mnogo blata. Noći su bile hladne, dječica su cvokotala zubima i plakala od gladi. Izmislili su još nešto gore od svega. Rastavili su majke od djece, muževe od žena i staraca. Nastao je strašan plač i vrisak djece, kuknjava majki za dječicom. Plakale su tako da bi se i kameno srce smilovalo. Ovakav se prizor nikada ne može zaboraviti, ili oprostiti, a kamo li tako šta naplatiti.

Odabrali su navodno nešto za rad u Njemačkoj, a starce su opet odveli u njihov "zimski logor", tamo gdje zima vječito traje i odakle se nijedan nikada nije vratio. Manjina je ostala u logoru da radi i da se muči. Za klanje je bilo još vremena. Ni s njima nisu dugo razvlačili, jer je trebalo mjesta za druge mladje i jače. Punile su se ve-

like sobe. Trpali su po 25-30 ljudi u jednu sobu i ostavljali ih da izgladne bez hrane i vode. U takve pretrpane sobe su ustaše upadale sa gvozdanim štangama i dotukli bi već polumrtve ljude. Mrcvarenju nije bilo kraja. Sobe su bile pune krvi, svi zidovi su bili poprskani krvlju. Izlazili su onda iz soba krvavih očiju kao zvijeri kada se naložu krvi i govorili su: "Tako ćemo mi svršiti sa svim partizanima". Sve što su dotjerali u logor bili su po njima "partizani". Nikada nije nijedan smio da podigne glas i da se buni.

Ipak je jedan Srbin, kada su ga počeli tući, izvukao odnekle sakrivenu škljocu i okrenuo se ustašama vičući: "Kukavice, dajte i meni revolver ili nož, pa da vidimo ko je hrabriji". Zlikovci su počeli panično da bježe iako oboružani, dok je on u tom trenutku zario sebi nož u trbuh i povukao prema dole. Rasporivši sebi trbuh, ispala su mu crijeva van, a on se srušio ropteći. Krvnici se vratiše i gazeći ga takvog nogama, izrešetali su ga mecima, da bi jedan drugome pokazali "junaštvo".

DOLAZI KOMISIJA

U najgorem jeku ustaških ubijanja pročuje se, da dolazi neka "Komisija". Krvnici su brzo pozvali sve zatočenike, da što prije očiste hodnike i da oribaju sve sobe što bolje mogu. Bilo je, međjutim, sve tako krvavo, da su morali zatočenici i pet puta ribati podove, a moleri su krečili po dva puta zidove da bi bili bjelji. Neki su morali nositi napola dotučene zatočenike na tavan, gdje su ih bacali u stare krpe. Nije bilo vremena da se zakopaju, inače su sve očistili. Ta ljudska klaonica gdje je krv još maločas tekla, trebalo je, da se dovede u red tako, da niko ne bi mogao primjetiti ništa.

Komisija je prošla. Morali smo šutjeti kao mumije jer su nam bili zaprijetili, da na bilo koja pitanja Komisije ne smijemo ništa drugo reći, osim da je zatočenik broj ..., jer će inače odmah po odlasku te komisije biti strijeljan.

U oktobru 1942. provedena su kroz logor 52 zatočenika vezana po dvojica. Predvodio ih je poručnik Nikola Gadić sa još nekoliko krvnika. Dovedi su ih pred zid i poredali, a onda su otvorili vatru iz šmajsera. To smo mi kradomice gledali kroz inače zatvorene prozore radiona. Pokosili su ih kao snoplje. Zatim su došla plato-kola sa grobarima, koji su lješeve nabacali na kola kao smeće jedan preko drugog i na groblju su ih sve u jednu jamu zakopali. Grobari su nam poslije pričali kako je jedan bio samo ranjen u ruku i pao jer je bio vezan uz poginulog; kada su i njega htjeli živog da zakopaju, uspravio se i rekao: "Pa ja sam živ, pustite me, nećete me valjda živog zakopati". Krvnik Stanko Bevanda /vodnik/, naredi mu da legne uz vezanog. Morao je leći na gomilu ubijenih i

čekati dok mu Bevanda nije zario nož u srce. Na večer su krvnici pred nastupom najavili, da su 52 zatočenika pokušala, da bježe i da dignu bunu, zbog čega su bili streljani. Ironija! Nisu mogli nikada ni pomisliti na bjekstvo, jer su bili zatvoreni u Kuli sa gvozdanim vratima, sa katancima, iz kojih se niko izvući nije mogao.

BIJEG TROJICE ZATOČENIKA I KRVAVI BOŽIĆ

Iza nepuna dva mjeseca, kada su ponovo počela masovna ubijanja i čišćenja, naročito žena, u Kuli, tri druga pod strašnim dojmom, da se niko živ neće iz logora izvući, odlučiše da bježe. Nisu se više osvrtnali na opasnost i odgovornost o sudbini drugova koji ostaju, na rođake i braću. Uvjerili su se, da će svakako i bez toga svi izginuti. Imali su i pravo, jer bi i oni napokon poslije dugih patnji svakako izginuli. Na čudan neki način domogli su se žiga i napravili su propusnice. Nagovorili su jednog ustašu, da ih prati i tako su izašli kao da idu službenim poslom. Pratilac, ustaša, nije ni slutio da je prevaren sa lažnim propusnicama.

Na dan 23. decembra na večer proćulo se kroz logor da su pobjegli: ing. Danon, Romano, zv. Roma i Katan, instalater, kao i da su ubili jednog ustašu. To se dogodilo blizu jednog mlina na periferiji Bos. Gradiške. Medju nama, zatočenicima je nastao strah i trepet, jer smo znali šta nas čeka. Ustaše su počele odmah tući i zatvarati pojedince, koga su prije stigle i teretile ih, da su imali vezu s odbjeglama, odnosno da su ranije znali za spremljeni bijeg.

Svanuo je i Božić. Ranom zorom su već ustaše bile izopijane, skoro sve. Zapovjednik Miro Majstorović-Filipović, raspop, koji je ime mijenjao kako mu je kada trebalo, na sam Božić ujutro otišao je sâm na "Ekonomiju Bistricu", koja je bila 15 km udaljena od logora, gdje su bili ljudi odredjeni za poljske radove, sjeću u šumi i za rušenje kuća seoskih familija, koje su bile već dotjerane u logore i pobijene. Sada je trebalo i njihove kuće porušiti, da bi se zameo trag pljačke pokućstva i drugog imanja srpskih seljaka. Osim pokućstva, posteljine, djevojačkog ruha, bile su tu i šivaće mašine, kao i potrebno orudje i alat za poljoprivredu, sve što su seljaci teškim radom i znojem godinama usparali; trebalo je bukvalno sve uništiti da bi se srpskom življu svaki trag i uspomena zatra. Ustaše su to većinom razbacale po logorskim šupama, tavanima i podrumima i raznosile su kako je kome šta zatrebalo.

Kad je krvolok Majstorović došao u Bistricu pobio je svojom rukom 45 mladih ljudi, većinom zanatlija,

jer drugih više nije ni bilo, pa su upravo zbog toga morali slati i zanatlije na poljske radove. Sjećam se, da su medju ovim bili: Altarac J. Mošo, Kabiljo Ezra, nije mi Gaon I. Moric, postolar, Koen Mordo, Jakica Finci /Jagan/, svi iz Sarajeva, zatim Gaon Salamon, postolar iz Travnika, Montijas, postolar iz Banja Luke, Kalderon Jakob iz Bitolja, dok se ostalih ne mogu da sjetim. Na prvi dan Božića je bio odredjen nastup pred zidom. Svi su logoraši pošli na nastup u grozničavom strahu. Znali smo, da ćemo biti desetkovani. Kad su nas postrojili došao je raspop Majstorović sa ostalom bandom i odvojili su 25 zatočenika, medju kojima je bio Romano /brat odbjeglog Rome/ i njegov osamnaestogodišnji sin, Papo-Sason, Koen Moric, kavanar, i Buhalter, svi iz Sarajeva, Salom Daniti, limar iz Zagreba, Blivajs iz Zagreba i Frid iz Nove Gradiške, a ostalih se ne sjećam. Krvnici su se natjecali ko će brže i više postrijeljati. Svi su bili mirni i šutjeli su, osim Pape-Sasona, koji je tražio da mu dozvoli da se okrene prema zidu. Svaka sekunda nam je izgledala kao vječnost, a kako je tek njima bilo!? Krvnik je dozvolio Papi da se okrene i on je samo rekao: "Nisam kriv, zbogom braćo". Za tili čas popadaše svi i ležali su nepomični u lokvi krvi. Zamuknulo je sve kao da su svi životi otišli s njima. Ubica Majstorović prišao je bahato ka stroju i rekao: "Ovi su imali veze sa odbjeglama koji su u bili ustašu udarivši ga čekićem po glavi. Pravda je pobijedila, a idući put ćemo vas sve pobiti. Bićete svi pametniji i javljat ćete slične stvari, koje se spremaju i svaku sumnju u logoru". - Tako završise 72 druga ne dočekavši novu 1943. godinu. To je bio ustaški Božić, koji su te godine slavile ustaše u St. Gradiški.

Godina 1943. bila je relativno mirnija u St. Gradiški, iako smo češće mogli doznati o pojedinim likvidacijama u Jasenovcu. Ta je godina bila mirnija u St. Gradiški, jer više nije dolazio te godine Makso Luburić. Dužnost povjerenika logora je preuzeo neki Šarac iz Hercegovine, ali je medju nama vladalo uvjerenje, da svim logorima ipak vlada Luburić. Te godine su nas natjerali, da obrazujemo jednu "diletantsku grupu", jednu muzičku i jednu nogometnu sekciju. Tendencija je bila propaganda i zavañavanje javnosti. Prisilili su nas, da pišemo kući da nam šalju knjige za našu biblioteku, koja nikada nije ni postojala. Htjeli su da uvjere javnost kako je nama dobro dok imamo vremena, mogućnost i volju da čitamo knjige. Zlotvori su medjutim pod takvim maskama pripremali stalno nove grobove za nevine žrtve. Te godine su poslali u St. Gradišku čitav jedan šlep /brod/ blatnih i krvavih cipela. Posle kratkog vremena je stigao i drugi takav šlep. Oba su dovukla preko 70.000 pari cipela i opanaka, koje smo morali slagati na tavanu postolarije i koristili ih za opravke cipela. Kadgod sam morao ići na tavan po bilo šta, grozio sam se kada bih vidio tu ogromnu kolekciju stare obuće pobijenih nevinih ljudi, žena i djece. Pred oči su mi

dolazili sami lješevi i grobovi, koji vape za pravdom i osvetom!

Nažalost, iduće 1944. godine, došlo je do ponovnih masovnih ubijanja, klanja i davljenja u svrhu istrijebljenja. Uoči same Nove godine, oko 10 sati navečer nastala je neka pucnjava. Svi smo mislili, da je to neki manevar. Brzo smo međjutim doznali, da je to bio jedan prepad partizana i već je po koja granata padala i na krvove logora. Izgleda, da su ustaše pravovremeno doznale da se takav napad sprema. Nastala je borba na drugoj strani Save u Bos. Gradiški. Nama nisu dozvolili tri dana da izađemo iz nastambi. Zatočenik Frajnd Milan iz Zagreba je bio izišao u hodnik da ide u nužnik. Čuvar krvnik je hladnokrvno iz neposredne blizine nanišanio i ubio ga bez ikakve opomene na licu mjesta. Gore na katu nisu ni znali za taj slučaj pogibije. Kada je jedan kuhar, Hrvat, iza toga izašao napolje, zadesila je i njega ista sudbina. Oba su tako ležala sva tri dana. Svi su morali vršiti nuždu u sobama, jer se niko nije smio ni promoliti kroz vrata u hodnik. Ranjenih ustaša je bilo mnogo. Dovlačili su ih nekoliko dana i ljekari su imali pune ruke posla oko operacija i amputacija po prestanku borbe. Onda je tek nastala "ustaška akcija" na goloruke zatočenike, tj. odmazda. Svaku večer su dolazili u prostorije zatočenika i prozivali su po 25-30 ljudi. Odvodili su ih u nepovrat. Tako je to trajalo oko 15 dana, većinom su sada odvodili Srbe. Približavanje noći je za nas bilo puno strepnje u očekivanju smrti maljem ili nožem. Mnogi zatočenici nisu mogli nikako da se smire u takvoj napetosti živaca, nastojali su da nabave bilo kakav otrov, koji bi uzeli čim bi ih noću prozvali. Takav otrov su nam teškom mukom i skriveno davali u kemičarskoj grupi i mi smo većinom to držali uza se. Samo time smo donekle smirivali živce i nepodnošljivu neizvjesnost, a ništa drugo nismo ni mogli poduzeti. Računali smo uvijek, da je bolje popiti otrov, ako dodju i po tebe, i tako svršiti, nego podnijeti malj ili nož. Strijeljanje se uopšte više nije vršilo. Tako su se redjali dani, krvnička zlodjela nisu prestajala, pa smo bili uvjereni, da će nas tako sve likvidirati. Istovremeno su vršeni transporti žena, djece i starijih ljudi na Jablanac, Mlaku i Bisticu pod raznim parolama, odnosno izgovorima. Osim Srpkinja sada su odvodili i Jevrejke, a s njima i po koju Hrvaticu. Do ljeta je nestao Nijaz Salihodžić, Hamid Vuk i još nekoliko meni nepoznatih drugova. Drug Nijaz Salihodžić je slovio kao jedan od najboljih drugova u logoru, što je dokazao u vrijeme kada je bio u svojstvu logornika te godine. Branio nas je i olakšavao nam je položaj gdje god je to mogao. Zbog toga nije imao kod ustaških upravljača ni dovoljno povjerenja, niti autoriteta kod čarkara.* Satnik Stjepan Bosak ga je napokon zatvorio i poslije nekoliko dana su ga likvidirali. Njego-

* Čarkar - ustaški vojnik.

ve cipele su takodjer stigle u radionu krvave kao i sve druge; čak i postava je bila krvava. Iz Jasenovca smo takodjer primali preko zatočenika koji su dolazili žalosne vijesti, da su i ondje izvršena masovna ubijanja. Tada je bio likvidiran i logornik Viner sa familijom, Begović, Slavko Glušac iz Sarajeva i cijelo vodstvo jasenovačkog logora, jer su oni mnogo znali i vidjeli, pa ih je trebalo na vrijeme pobiti.

EVAKUACIJA LOGORA ST. GRADIŠKA

U septembru 1944. godine kada su partizani bili zauzeli Banja Luku nastalo je komešanje u ovom logoru, jer se pročulo, da partizani idu prema Klačnicama i Bos. Gradiški. Odmah se u logoru stvorio glavni zločinac Luburić, koji je koncentrisao veliki broj ustaša u St. Gradiški. Prvi im je posao bio likvidirati Srbe. Na 22. septembra bili smo pozvani u nastup, iz koga su izdvojili oko 400 Srba. Povezali su ih žicom i sve ih je progutala ta noć. Rano ujutro, 23. septembra u 4 sata izjutra bio je opet nastup, iz koga je odvedeno i ostalih oko 350 Srba, među njima je bilo 150 žena i djece, koji su bili zatvoreni u Kuli. Pred nama su ih vezali i odveli u smrt. Ukoliko se neko bio sakrio, tražili su ga po spisku i premlatili bi ga prije mučeničke smrti. Jedan krasan mladić od 17 godina bio se kamuflirao kao prekršten /u katolika/, ali je tada krvolok zastavnik Mirko Runjaš i njega sa dva metka kod latrine /nužnika/ ustrijelio. Neki Savo, koji je služio u Ženskoj nastambi Maju Buždon i ostale krvopije, sakrio se u drvima i ondje je bio ostao punih 7 dana bez hrane očekujući partizane osloboditelje. Otkrio ga je napokon izgladnjelog krvnik Jure Juka, zario mu nož u srce i rekao: "Šteta metka za to pseto!" Jozo Stojčić, tadašnji upravitelj logora, koji je takodjer spadao među najkrvoločnije zlikovce, imao je stalno nož u čizmi kao mesar kad ide u klaonicu. On je naredio grupnicima /vjerovatno po višoj naredbi/, da ti odaberu po nekoliko najboljih, sveukupno 220 ljudi po zanatima, a sve ostale, preko 2.000 zatočenika zajedno sa ženama bilo je na brzu ruku otpremljeno u Jasenovac, odakle se živ niko nije vratio. Putem su ljudi pod teretom svojih jadnih stvari, po glibu, gladni i izmoreni počeli padati. To stražarima nije nimalo smetalo, jer je tako po svoj prilici i moralo biti. Zlikovci su najslabijim, koji su zaostajali, govorili: "Ako ne možeš ići brže, ostani pozadi, sad će kola naći sa stvarima, pa sjedni u kola". Takvih je iznurenih bilo mnogo. Oni su ostajali, ali nikad više kolonu nisu stigli, jer su ih dotukli čim je kolona izmakla sa vidika. Putem od Gradiške do Jasenovca je tako nestalo oko 300 ljudi. Među njima, kako sam kasnije doznao, bili su: Slezinger Maks i Slezinger Jakob, oba iz Zagreba, Gaon Moric, trgovac iz Sarajeva, Finci Salomon, postolar iz Sarajeva, Kunštek Ivan, postolar, Alhalel Jakob, krojač iz

Sarajeva i dr. Mnogi su od njih, ne mogavši više izdržati zlostavljanja i kundake, poskakali u Savu. Među ovima su tako završili svoj trogodišnji patnički život nakon tolikih strahota i Maestro Isak, zv. "Čota" krojač, Montiljo Isak, postolar, Altarac Nisim, postolar, svi iz Sarajeva, i još mnogo mladih života pored svih nada i želja da se spasu. Pa ni ti nesrećnici nisu mnogo izgubili. Patili su barem nekoliko dana manje, jer kada su ostali stigli u Jasenovac, likvidacija je nastavljena svakog dana sa tom razlikom, što više nisu bile pošteđene ni zanatlije kako je to prije bilo. Svake večeri dolazili su sa spisakom iz kancelarije i prozivali zatočenike bez obzira na vjeru i zanimanje i odvodili ih preko Save u Gradinu po 80-100 odredjenih za svako veče. Tako je od tolikih Jevreja /židova/ i Srba, koji su okupljeni bili još samo u Jasenovcu ostalo svega 400 Jevreja i oko 700 Srba. Ostala manjina bili su Hrvati. Kako je i ta preostala mala grupa likvidirana u Jasenovcu nije mi poznato, jer nisam više mogao dobiti nikakve vijesti.

RACIJE I USTAŠKI TRIKOVI

Ostalo nas je u Gradiški još oko 220 ljudi kao neophodno potrebnih za održavanje logora još posljednja tri mjeseca. U tom vremenu nas nisu više zlostavljali, jer smo im bili svi do jednoga potrebni za radione. Zato smo ipak morali platiti danak.

Kada su se partizani bez borbe povukli iz Banja Luke ustaše su počele masovno hapsiti ljude, koji su bili sumnjivi za saradnju sa partizanima. Dovlačili su svakog, koga su uhvatili i onda ih odabirali. Po 80-100 su slali u vojsku /domobransku ili ustašku/, dok bi ostale progutala zemlja već prve noći po odvođenju navedenih "vojnika" i time su kamuflirali kao da su i ovu partiju slali u vojsku. Za ove su kasnije oni vojnici mislili, da su negdje izginuli na nekom frontu. Takva likvidacija građana Banja Luke i okoline ponavljala se svake druge noći, što smo saznali po tome što su ustaše dolazile u radione i tražile oštra kliješta za otkidanje žice, kojom su nesrećnicima vezivali ruke. U jutro smo gledali lopate zamazane svježom zemljom ilovačom. Zakopavali su ih obično iza groblja u jednom šljiviku kod kaznionice, a to bi kamuflirali granjem da se sa ceste ne bi vidjelo svježe iskopano zemljište. Taj su posao obično svršavali od 10^h na večer do 3^h ujutro pod reflektorom, koji je bio montiran na izvidnici. Bili su sigurni, da ih niko ne vidi i ne zna za ta zlodjela, jer je zbog redarstvenog sata bilo sve živo zatvoreno u stanovima. Tako su ljudi nestajali, a kamioni puni opljačkane robe iz Banja Luke i okoline stizali su svaki dan i punili gramzljiva, ali šuplja skladišta, od kojih nisu imali nikakvu korist. Spomenuću samo nekoliko zlikovaca, koji su vršili ta klanja i uništavanja u tolikoj mjeri, da su se mogli kupati u kr-

vi nedužnih žrtava: Ante Čenan, emigrant-torbar, najpodmukliji krvolok, prikazivao se nama kao miran i dobrodušan, dok bi se noću pretvorio u demona, koji je na hiljade života ugasio. Zatim Jozo Stojčić, nadporučnik i upravitelj logora, Hercegovac, krvolok prvog ranga, bio je naredbodavac i učesnik u svim klanjima. Sudarević Jozo, zastavnik, zv. "Škiljo" višestruki ubica. Runjaš Mirko, zastavnik, krvnik svoje vrste, bio je strah i trepet logora kao specijalista za davljenje /podavio je hiljade žena i djece sadistički se naslađujući time. Slišković Mijo, nadporučnik - ubojica. Mato Vasilj, poručnik, krvnik, Hercegovac, bio je naredbodavac i lično se nije okanio klanja djece, premda je imao četvoro vlastite djece. Jure Juka, čarkar, specijalista za klanje, koji se u razgovoru hvalio, da je najviše zatočenika likvidirao maljem, batom ili nožem. Stojić Rudo se također hvalio kako je "svinje" klao svaku drugu noć. Jozo Maslač, takodjer Hercegovac, bio je poznat po zlodjelima u "Hotelu Gagro", gdje je za mučenje i klanje hiljada žrtava dobio i čin zastavnika. Ostojić Ivan, Hercegovac, krvnik, Ljubičić Ante, specijalista za vješanja i klanja. Bio je vrlo opasan i grabežljiv tip i Ostojić Ičo, zastavnik, vozač, isto Hercegovac, ali ipak nije mogao da se okane starog zanata. Ivica Sarić, krvnik, Zovko Mirko, krvnik, Primorac Ante, krvnik, Vasilj Ivo, zastavnik, klao je i ubijao skupa sa Gagrom, dok nije dobio čin zastavnika, a onda se pritajio i donekle se smirio. Skoro svi spomenuti su bili Hercegovci. Novi koljač Ivica Filipović našao je kod jednog Banjalučana nekoliko zlatnika i zaklao ga je. To mu se osladilo i nastavio je posao misleći, da će naići još zlatnika. Stjepan Dragić iz Jasenovca, postolar, bio je poznati koljač žena u Kuli; ne bi se po tri dana trijezno od pića i krvi. Kasnije je i sam bio zatvoren zbog pijanstva, ali je poslije 6 mjeseci pušten kući, no opet je stupio u redove koljača. Tako bi mogao naredjati još mnoge. Nekoliko kelnerica i prostitutki navukle su ustaške uniforme i došle su da služe Paveliću, ali samo u svojstvu mučiteljica, krvopija i ubica nevinih žena i djece. Drugu dužnost nisu imale, niti su šta drugo znale. Iznijeću nekoliko imena takvih žena-zvjeri: Štefica Pohlitar, Marica Kukuljan, Dragica Filipović, Božica Obradović, Ankica Cop, Zora Grbac, Soldo Ružica, udata Runjaš, Luburica Nada. Glavne, vodeće krvopije, koje su tukle žene letvama po grudima, zatvarale u samice i mučile ih gladju i na razne druge načine, bile su slijedeće: Maja Buždon, vodja krvopija i svega zla kod žena i djece, zatim Dragica Pohlitar, zmija otrovnica, koja je trovala sve oko sebe, Horvat Vilma, histerična baba, koju nisu ni one međusobno voljele, bila je strah i trepet zatočenica, Jelka Brkić, po izgledu mirna kao janje, ali je bila opasna zvijer, Pribanić Milka, rak-rana svih žena. Jadne žene, koliko bi tek one mogle da pričaju o tim zvjerima!

Na 2. decembra 1944. godine evakuisali su i nas u Lepoglavu ostavivši samo 15-20 ljudi u Gradiški. Iutem za Lepoglavu nije niko stradao kao kod drugih transporta, dapače, za čudo, dali su nam na putu i hljeba, što kod njih nije bio običaj. Pa i ako bi put trajao po 10 dana, niko se nije brinuo kako će ti ljudi bez hrane živjeti i hodati. Putovali smo 6 dana. U Banovoj Jarugi smo doživjeli napad iz vazduha. Pratioci ustaše su se razbježali tražeći zaklone, a nas su ostavili zatvorene u vagonima, pa kakva nas sudbina zadesi. Čudnom srećom niko od nas nije bio povrijeđen. Jedna krava je od gelera bila ranjena na 5 mjesta.

Pred logorom Lepoglava ugledali smo veliku tablu "Radni logor"; opet maska i kamuflaža za svijet. Tu nas je primio krvoločni zapovjednik Ljubo Miloš, koji je već bio uveo strašan režim u tom logoru. Ustaše su već na vratima udarale i tukle zatočenike čim ovi stignu. Bilo nam je jasno da je to nastavak Jasenovca kada smo vidjeli kako očajno izgledaju zatečeni zatvorenici. Utrpali su nas u ćelije, koliko je u koju moglo da stane. Pri samom ulazu umiješa se među nas jedan zatočenik moleći svojim gladnim i žalosnim izgledom malo kruha. Dali smo mu šta smo imali, jer nismo mogli ni slutiti kakva je glad ovdje vladala. Poslije dva-tri dana, kada smo vidjeli i osjetili strahote i ovog logora, postali smo apatični i očajni. Ovdje ćemo crknuti od gladi, pomislimo, kada smo u nastupu čekali na obarenu kupusnu ili repnu vođu stojeći cijeli sat na vjetru ili dubokom snijegu. Pored toga, ustaše su stajale kod ulaznih vrata zgrade sa letvama u rukama i mlateći nas tako promrzle po glavi i kuda stignu, zakrčili bi vrata uz veliku viku "brže-brže". Ljudi bi prolili i ono malo čorbe, koju su dobili sa batinama nakon dugog čekanja. Batine su bile mjesto kruha, koji uopšte nismo dobijali. Prva dva mjeseca su bila strašna, neizdrživa. Glad i zima. Ložiti se smjelo u radionama /inače ne bi mogli ništa ni raditi/ i to samo malo. Proljevima i tifusu, koji je zavladao u logoru, bili smo posve neotporni, zbog čega je krvnicima posao bio posve olakšan. Od 2.500 zatočenika, ležalo je od tifusa bolesno više od jedne hiljade, a nije bilo nikakve pomoći, da bi se tome stalo na kraj, jer je svakog dana bilo sve više ušiju.

Poslije dva mjeseca bile su već pomalo uspostavljene veze sa kućama i počeli smo dobijati pakete, čime su se zatočenici malo povratili. Pakete su u logoru najprije "cenzurisale" ustaše i povadile bi što je bilo najbolje, a što su majke i žene oduzimale od svojih i dječijih usta, da bi poslali svojim najdražim. Sve su pakete bile uzalud. Prvo su dolazili "oni" na red kod primanja paketa, a onda tek mi, kojima je paket bio namijenjen i poslat. Sve smo to mi znali i gledali, ali nismo mogli pomoći i morali smo se zadovoljiti onim, što bi nam dali.

Inače, ako bi pisali, da nam ne šalju, takvu kartu cenzura ne bi ni prosljedila, što bi još gore bilo, zbog nezvjesnosti, da li smo još živi!

Za nas Jevreje je relativno bio još jedini spas u tome, što smo se javljali "Židovskoj bogoštovnoj općini Zagreb - Skrbi za logore" i arhitekti Ašeru Kabilju, koga je vrijedno spomenuti radi njegove čovječnosti i osjećaja, pošto je i on redovno slao pakete i pomagao sve nas bez obzira, da li je koga poznavao. Da nije bilo takvih ljudi zadnjih mjeseci robovanja, bili bi poskapali od gladi u logorima. To nas je stvarno održalo, ali žalost, opet moram reći, bilo je sve uzalud jer su beštije napokon pobile sve do zadnjeg.

U logor Lepoglavu su dolazile često manje grupe do 150 ljudi iz raznih mjesta. Dovedli su i teže kažnjene iz Mitrovice, koje su mnogo zlostavljali i svake noći ih je bilo sve manje, dok nije došla opet nova grupa od kojih 60 ljudi iz Sarajeva. Ove nisu uopšte puštali iz ćelija među nas, mučili su ih gladju i umjesto obroka hrane dobivali su batine korbačima i letvama. Kako je ta zadnja partija, što je stigla u Lepoglavu, završila u martu 1945. godine nije bilo nikome poznato. jer ih pri likvidaciji ovog logora nismo više ni vidjeli. U Lepoglavi nije bilo javnih strijeljanja, ali je redovno noć gutala po nekoliko ljudi i žena iz redova zatočenika sa brojevima, a uz ove su odvodili i one iz obližnjih sela, koji nisu imali nikakve brojeve.

IZRADA PARTIZANSKIH KAPA I ŠAJKAČA

Zločinci su se sada služili već raznim trikovima i lažima. Naredili su krojačima da izrade nekoliko partizanskih kapa i šajkača. Sa tim kapama na glavi išli su u sela, gdje bi se izdavali kao partizani i govorili su da imaju nalog da povedu dobrovoljce u partizane. Tako su ih dovodili u logor Gradiške, odakle nisu živi izlazili. Sjećam se jedne takve grupe oko 500 ljudi. Bilo je među njima mnogo Cigana, ali je bilo svega oko 40 zdravih i sposobnih muškaraca. Sve ostalo bile su žene i djeca. Na čelu te grupe išli su muškarci, kojima su dali nove partizanske kape sa crvenim petokrakim zvjezdama. Provodili su ih tako kroz grad vršeci lažnu propagandu kako oni čiste i hvataju "partizane". Nama logorašima je bila jasna slika, jer smo vidjeli kape, koje su bile izradjene u našoj radioni, pa smo znali kakvi su to "partizani". Te "partizane" je obično već prva noć po dolasku progutala. Među ostalim služili su se i ovakvim varkama. Na večer bi se uputili u kuću nekog bogatijeg seljaka, za koga nisu imali nikakvog razloga da ga hapse /barem zbog svijeta!/. Kucnuli bi na vrata i viknuli: "Otvoraj, partizani". Seljak bi otvorio i ugledao bi petokraku zvijezdu. "Daj nam večeru!" Svakako da su je dobi-

li, najeli bi se i "Laku noć". Slijedeće noći isti zlikovci bi se obukli kao ustaše, pokucali bi na vrata i viknuli: "Otvoraj, ustaše!" Domaćin bi sav u strahu ustao i otvorio. Onda su ovi krvničkim glasom zavicali: "Zašto si sinoć dao večeru partizanima? Tu su bili partizani, koje smo mi pohvatili i oni su priznali da su kod tebe večerali. Ne laži ništa, jer su nam oni rekli i šta su kod tebe jeli. Nisi htio nikoga da pošalješ i da nam to javiš. Spremi se, ideš s nama!" Tako bi jadnik, prav i zdrav morao ići sa familijom u logor, gdje bi kratko iza toga nestao. Njegovo imanje, zbog kojeg su jedino stradali, zlikovci bi odmah zatim razgrabili i zgrade porušili; sve bi zbrisali, kao da nije ništa postojalo ni živjelo na tom mjestu.

Krajem februara obukoše se zlikovci u civilna odijela. Znali smo odmah, da je i to neka njihova nova "akcija", kako su to oni nazivali, i zbilja ujutro dovedoše druga Fereka, partizanskog zapovjednika područja Lepoglave i okoline, a s njime još jednog druga. Neko im je podmetnuo stupicu. Cuo sam, da ih je jedan lugar izdao. Bilo ih je 5 i imali su neki sastanak. No, bili su otkriveni i izdani. Drugarica, koja je bila na straži, nije stigla da javi i pobjegla je sa dvojicom drugova kroz zasjedu, dok su Fereka i njegovog druga uhvatili. Pošto je Ferek vidjeo da se ne može izvući bacio je poda se bombu, koja ga je samo malo ranila i tako su ga živa uhvatili. Kada su ga doveli u logor, sakupili su se svi oko njega sa Ljubom Milošem na čelu, kao oko nekog nevidjenog čudovišta. Istog dana su doveli njegovu majku, oca, sestru udatu sa dvoje djece i još nekoliko seljaka, kod kojih su pronašli nešto oružja i neku arhivu. Ranjen je bio, ali mu nisu dali da umre, nego su ga smjestili u jednu bolju dočasničku sobu i njegovali su ga, da ga izliječe. Zdrav je trebalo da izdrži veća mučenja pri iznudjivanju raznih, njima potrebnih, podataka i stvari. Kad se oporavio, bacili su ga u samicu i počeli su ga mučiti. Bili su ga toliko izmrcvarili, da nije više mogao na nogama stajati. Odnijeli su ga na nosilima krvniku Milošu i ostalim krvnicima na dalje mučenje. Od Fereka nisu mogli iznuditi ni jednu riječ. Nije ni pisnuo iako je u groznim mukama zaželio samo smrt.

Poslije sveg mučenja objesiše njega i druga, javno. Glavni krvnik kod vješanja bio je poznati Matan Barbarić sa pomoćnikom. Ljubo Miloš se samo nasladjivao. Kako su likvidirali njegovu familiju, nije mi poznato.

KRVOLOCI NA DJELU ZADNJIH DANA U LEPOGLAVI

Evakuacija. Početkom aprila bilo nas je u logoru još 2.000 zatočenika, od kojih 250 žena. Osim toga su imali mnogo zatvorenika iz obližnjih sela, koje su s-vaku večer na desetine preko noći likvidirali i kolima su

dolazili po lješeve i prevozili ih na groblje. Tačan broj ubijenih iz takvih grupa nismo mogli ustanoviti, jer oni nisu bili u sastavu zatočenika pod brojem.

U prvoj polovini aprila nestalo je jedne noći lo drugarica iz naše sredine, koje su bile osumnjičene, da su stvarale tajne ćelije, da se tajno sastaju i dogovaraju. Najprije bi ih po običaju odveli u sobu starješine, gdje su ih silovali i zlostavljali, a onda su ih pobili, svakako ne metkom, nego maljem i nožem. Čuo sam samo kroz tihu noć jednu od odvedenih da je na izlazu iz sobe starješine rekla i molila ubicu: "Nemojte, molim vas", zatim je sve umuknulo. Ujutro smo čuli i vidjeli da fali lo drugarica. U aprilu su jedne noći odveli Đuđu Muhameda, apotekara iz Sarajeva, koji je bio još prvih dana NDH zatočen i proganjan. Isto tako i ing. Papu Josipa iz Bijeljine je progutala jedna noć. Nismo mogli doznati kako i zašto su likvidirani. Izgubili smo opet dvojicu od onih mnogih, koji su nas uvijek bodrili i moralno podizali, da ne klonemo i da su naši oslobodioci blizu, da će nam granuti sunce slobode, koje će nam donijeti bolji poradak i sretnije dane.

Čula su se nagadjanja kroz logor i o nekoj "amnestiji". I zbilja stigla je, ali po nas fatalna odredba. Pustili su 90 zatočenika i 60 zatočenica. Pustiše i zatvorenike, koje je PTS* uhapsio, a bilo ih je oko 180, i odposlaše ih u Varaždin, gdje su ih obukli u banditska odijela. Ostalo je još 1670 zatočenika i zatočenica, od kojih su izabrali nas 80 /68 muških i 12 ženskih/ najbolje kvalifikovane zanatlije, koji će ostati u Lepoglavi za održavanje logora i koji će im služiti do zadnjeg časa njihove strahovlade.

Preostalih 1590 ljudi su vratili u Jasenovac u dva transporta. Prvi transport sa 800 ljudi je otpremljen 16. aprila 1945. godine. Sve su redom vezali žicom, po čemu smo zaključili, da idu na likvidaciju. Drugi transport sa 790 ljudi su odmah slijedeće noći, 17. aprila 1945, otpremili sa ženama i bolesnicima, koji nisu mogli ni hodati. Bilo je strašnih prizora jer su i te bolesne tukli ako se nisu mogli dići na noge, pa su ih drugi morali nositi, jer u logoru nije smio niko ostati. Neki su zločinci trpali teško bolesne i u civare,**da ih kao smeće izbace iz kruga logora a drugi su ih prebacivali preko ledja kao lješeve izglađnele i nemoćne, pa su ih tako izbacivali iz logora, neke i posve gole, jer nisu bili u stanju na brzinu ni da se obuku. Kako su ti još uvijek živi paćenici svršili ne znam, nisam mogao više ni da gledam iz svoje ćelije, koja je bila nasuprot izlaznih vr-

* PTS - Poglavnikova tjelesna straža.

** Civare ili tačke - ručna kolicica sa jednim točkom.

ata. Vezali su i ženama, kao i muškarcima, ruke na ledja, pa je jasno bilo, da se to sve tjera na likvidaciju. U prvoj partiji je bilo mnogo iz kaznionice Mitrovice, koji su bili osuđeni po 15-20 godina robije, neki i doživotno. Među njima je bilo 70 Srba, 60 Jevreja i nekoliko Hrvata. Sve su sa ostalim zatočenicima pobili pred Jasenovcem. Za drugu partiju sam čuo tek kad sam bio na slobodi, da su i te jadnike sa ženama i teško bolesnima takodje pobili pred Jasenovcem, ili na Gradini. To su mi pričali neki zatočenički, koji su uspjeli pobjeći iz vagona pošto su se bili odvezali od drugih pretrgavši žicu. Ustaše su za njima pucale, ali nisu stigli sve pobiti u bijegu. Transporte, evakuacije i ostale trikove sa zatočenicima vršili su pod komandom starog i poznatog krvoloka Pavličevića iz Jasenovca. Tada je sve to izvršeno po naredjenju iz Zagreba.

Narednih dana su nas natjerali, da kopamo rupe u samoj zgradi za miniranje iste. Naši su živci bili iz dana u dan sve više izlomljeni. Naše misli su jedino išle za tim kako da se izbavimo ili da jednog dana svi skupa odletimo u zrak. Kad su rupe bile gotove, 20. aprila su došle ustaše i švapska banda. Slušali smo osluškajući šta rade, kako su kod svakog stuba, tj. svake 4. samice trpali ekrazit i drugi materijal za eksploziju. Nas pet smo skupa spavali. Zagledali smo se i rekosmo: "Ujutro nećemo više osvanuti". Strašno je bilo iščekivanje. Svaki nam se minut protegao u vječnost. Jedina nam je utjeha bila gledajući kako su se i oni svi uskomešali. Crvena armija nadije, njemački zavojevači su svaki dan manji i slabiji. Trebalo je sve popaliti i uništiti jer se morao zamesti svaki trag njihovih zlodjela, a mi, koji moramo noćas ili sutra da nestanemo, dočekali smo i to, da vidimo kako je i njima došao "crni petak". Njima koji su smatrali da je Njemačka, i NDH s njome, nepobjediva i nesalomljiva, njima koji su mislili, da nikada neće nikom morati odgovarati za svoja krvava zlodjela. Sa tom utjehom i očitim saznanjem bila nam je i smrt lakša, jer smo doživjeli da vidimo one bahate krvoločne zvijeri kako se kolebaju i strahuju bježeći i paleći svaki trag za sobom. Nije im ipak uspjelo da sve tragove zametu. Učinili su nažalost toliko zla, da je prosto nemoguće bilo izbjeći, a da ne ostave toliko konkretnih i nepobitnih dokaza, za koje nisu bili svjesni kome i kada će odgovarati i to oni, koji su kod svake javne likvidacije to propraćali sa: "Pravdi je udovoljeno!" Da li će zaista biti udovoljeno onoj pravdi, za kojom toliko miliona ljudi već toliko godina vapi?

Te noći nije uslijedilo ono, čega smo se najviše plašili i šta smo očekivali. Tako su prošli i naredni dani do 30. aprila. Tog dana, u nedelju, nisu nas pustili iz ćelije van, nego su oko 10 sati zlikovci upali u ćelije i vršili su premetačine tražeći, da li ko ima nož ili nešto slično. Pokupili su i najmanji nožić. Pošto su zna-

li banditi šta ima noćas s nama da se dogodi, bojali su se kukavice i najmanjeg nožića. Mi smo prividno ostali u ćeliji dosta mirno. U 12 sati noću probudi me jedan drug, koji je ugledao refleks svjetla na zidu naše sobe, i reče mi: "Pogledaj, šta je to dolje?" Pogledah kroz prozor sa mog boksa i vidjeh kako iz alatnice svaki krvnik uzima lopatu ili malj, pa se povlače u ćošak zgrade gdje je bio mrak i postave se pred izlazna vrata. Grozna jeza smrtnog straha nas je sve obuzela, pa izgovorih: "Braćo, svršili smo!" Već smo čuli riječi krvoloka i kako pojedinačno otvaraju vrata ćelija i sa korbačem u ruci viču: "Izlazi dole". Ljudima bunovnim iza sna, nisu dali ni da se obuku, nego su vikali i tjerali niz stepenice gole i bose. Kako je koji izlazio na određena vrata, tako je bio udaren maljem ili lopatom po glavi. Tako su od ćelije do ćelije sve dotukli. Bio je došao red i na našu ćeliju, u kojoj smo bili nas petorica. Na vratima se ukazao pobočnik* upravitelja, poručnik Vukorepa ovim riječima: "Sado, spremi svoje stvari, ideš u radionicu, imaš nešto da radiš". Znali su me svi po imenu, jer sam bio šef te radione. Bez daha, drhtao sam i uzeo sam šta sam prije stigao. Drugovi gledajući me kako sam uzeo stvari, a druge da tjeraju napola gole i bose bez ikakvih stvari, rekoše: "Ti si se spasio!", a ja nevjerujući tome rekoh: "Možda za dan-dva". Poručnik me je čekao pred vratima dok sam se obukao, a Rafo Kamhi iskoristi priliku i reče mi: "Ako ostaneš živ, ne zaboravi ispričati sve ove muke, osveti nas!" Baci mi pozdrav rukom kao da me hoće poljubiti. Lica svih su bile kao zid. Ostali nisu mogli ni riječ progovoriti, nego su upiljili na mene pogled uvjereni, da se nikada više neće mo vidjeti. Ja sam mahnuo samo rukom zadnji pozdrav, da me pobočnik ne vidi, svakog sam posebno pogledao dok sam u grlu osjećao stezanje. Bio sam dalje u velikom strahu i uzbudjenju kada me je pobočnik odveo gore u radionicu, u kojoj je još spavalo pet postolara. Začudjeno su me pogledali kao da pitaju: "Šta se to dešava?" Krvnik je zaključao zamnom vrata radione, a ja nisam mogao ni riječ progovoriti. Stao sam ukočeno i osluškivao sam bez daha. Cujem, ali ne vidim, kako jednog gone, kome je bilo usp-jelo da im umakne, ali uzalud, kad je svuda okolo pred njim 6 m visok zid. Uspjelo mu je samo jedno krilo zgrade da pobjegne, pa sam tek kroz prozor mogao vidjeti kad je bio na vidiku iz radione, kako su ga krvnici stigli i oborili se na njega kao divlje zvjeri i odmah su ga na licu mjesta dotukli. Odjednom se vrata otvoriše i jedan od funkcionera krvnika reče: "Koliko vas ima šest? Vas četiri, obucite se, a vas dvojica, pokazujući na mene i druga iz Varaždina, ostajete". Uostalom, ne morate se ni oblačiti." Navukoše samo hlače i odoše bosi. Pri polasku mi sva četiri mahnuše rukom. To je bilo zadnje zbo-

* Pobočnik - pomoćnik.

gom sa drugovima s kojim sam zadnje dvije godine živio i skupa smo radili, više se nikada nismo vidjeli. Drug iz Varaždina i ja smo zanijemili. Dao mi je cigaretu i zapalili smo. Samo smo gledali jedan drugog, nismo stigli ispušiti ni pola cigarete kad je došao drugi krvnik i upitao: "Koliko vas je? Dvojica? Ti se obuci, pokaza prstom na Varaždinca, a ti ostaješ. Nije mu dao ni hlače da obuče. Nije daleko, reče, ne moraš se oblačiti". Odvede ga i zaključa vrata radione na trećem katu. Ostao sam usred velike radione sam-samcat kao mumija zblenut, ali sam znao sve šta se zbiva. Cudim se i danas sam-sebi kako nisam šenuo i kako mi nije i srce puklo, a kamoli živci, koji su mi još uvijek iscrpljeni. Kleo sam se i u sebi govorio: "Zar sam baš ja najgori griješnik da moram gledati kako nestaje jedan za drugim, baš do zadnjega!?" Zašto nisam bar među prvim svršio? Znam da će netko od čitalaca možda reći: "Pa zašto se taj toliko bojao smrti?" Ali, drugovi, to vam ja ne mogu reći, niti opisati takav osjećaj iščekivanja. Jer, smrt kada dodje iznenada, zaista nije teška, niti mnogo strašna, osobito kada se gine u borbi i za svjesnu ideju, ali očekivati smrt 4 godine, od prvog dana svakog časa, sa svim patnjama i poniženjima, to je neopisivo i jasno je, da to ne može svako razumjeti. I pored svih patnji, život mi je bio sve draži i baš zato, da bi mogao objelodaniti sva opisana zlodjela, što mi je skoro jedina želja bila, da izdržim i ono što izgleda neizdrživo. Ne vjerujem skoro ni sam u sve ono što sam svojim očima vidio i proživio. Želio bih samo još, da ima još neko živ, ko bi mogao potvrditi sve te grozote, u koje vjerojatno mnogi neće htjeti da vjeruju.

MOJE BJEKSTVO I SLOBODA

Nakon likvidacije mojih posljednjih 79 drugova i drugarica iz radione nastale su za mene paklene muke i stalno me je jeza hvatala u očekivanju sigurne smrti. Bojao sam se strašno malja ili noža i hvatalo me je ludilo misleći samo na to. Sve bi lakše, mislim, podnio kad bih znao, da ću umrijeti metkom.

Kad je svanuo prvi dan mog samovanja, rješio sam, da sam sebi oduzmem život vješanjem, što je izgledalo lakše, nego od njihove ruke. Ali, u isti čas sinula mi je misao i o bjekstvu. Za prvu odluku, mislio sam, imam još vremena. Pred podne udje u radionu zločinac nadporučnik Nikola Gadić, upravitelj logora i reče mi: "Što tako slabo izgledaš Sado, jesi li bolestan? Ti samo radi i ništa se ne boj" Oni su, reče, otišli u Jasenovac, gdje se osnivaju veće radione. Kud budem ja išao, povest ću i tebe sobom". Krvnik nije ni slutio, da sam na svoje oči vidio iz čelije kako su njegovi krvoloci potamanili maljem i lopatom 79 mojih zadnjih sapatnika. Kako sam kroz nekoliko sati mnogo propao i oslabio, naredio je zločinac po-

bočniku Vukorepiću, da mi dadnu časničku hranu, jer da moram završiti čizme, njemu i njegovoj ženi. Mislio je u sebi svakako da će me ubiti za dva-tri dana. Stvorio sam plan za bjekstvo i odmah sam se dao na posao. Pošto sam bio zatvoren u radioni na trećem katu, najprije sam isturpijao ključ od sasvim druge brave. Zatim sam sastavio dvije daske, na koje sam prikovao ljestvice, čime ću se prebaciti preko zida. Trebalo je još samo konop stvoriti i spustiti se. U radioni je bilo svega, pa i konjskih zaprega /ulara/. Sve sam ulare izrezao i nadovezao jedan na drugi i tako sam dobio potrebnu dužinu konopa, kojim ću najprije dasku, a onda samog sebe spustiti u dvorište. Slijedeće večeri iza one krvave noći sam se spremio i čekao sam ponoć. Pri čekanju sam se pokolebao da podjem, jer sam vidjeo, da nemam za što konop da privežem. Držao sam, da je krov, na koji se moram popeti kada otključam vrata radione, ravan i sav od stakla. Bojao sam se, da je cijeli moj pothvat osuđen na propast. Druge večeri opet sam se spremio i jutro sam dočekao kraj prozora, nisam smio poći. Treće veče isto tako, a četvrti dan sam bio posve odustao od svoje nakane, jer mi se činilo, da je sve uzaludno. Kroz cijelo to vrijeme nisam mogao ni jesti ni spavati, sve čekajući u strahu čas kada će doći po mene, da me odvedu kao i ostale do sada. Ali, u petak poslije podne došao je u radionu krvnik Mirko Runjaš i zatražio da mu dam kefu. "Zaklao sam, reče, tele, hoću da očistim cipele". Pogledam u čizme i vidim, da su i hlače natopljene krvlju. Jeza me spopade i potamni mi sve pred očima. Shvatio sam kakvu je telad klao, a znao sam, da to i mene čeka, naime da ću i ja "tele" biti.

Oko ponoći počeo je dувати jak vjetar, koji je remetio noćnu tišinu, razbijao i bacao crijepove, vrata praznih ćelija su udarala, a ja nisam skoro nikako spavao već 5 noći. Neki glas je u meni govorio: "Ajde, sutra će ti biti kasno, podji ne boj se, uspjeće ti!" Dignem se i podjem. Cipele sam svezao i prebacio preko ramena oko vrata na leđja. Išao sam bos, da ne bi nikakav glas ko čuo. Isturpijanim ključem sam uspio otvoriti vrata radione i popeo sam se na krov. Razmišljao sam malo kako ću sada dalje i na moju radost ugledam dimnjak, na koji nisam ni mislio. Odmah sam uzbudjen počeo da obavijam i svezujem konop, ali mi se veliko klupko konopa zapetlja. Istovremeno sam prisluškiуao i gledao u mraku kako i gdje stražari stoje i pričaju. Još veći me je strah uhvatio kad sam odmjerio visinu, sa koje sam morao da se spustim, kao da ponor zjapi preda mnom. Na moju sreću, vjetar je sve jače fјukao, pa mi je i to išlo na ruku, kao da je vjetar naručen. Na crkvi su otkucala 2 sata. Jedva sam otpetljao konopac i svezao ga oko dimnjaka. Onda sam svezao i spustio sam najprije dasku. Kad sam osjetio, da je ona dohvatila tlo, spustim se i ja niz konop lagano i oprezno, drhćući od uzbudjenja i straha, da li

će mi uspjeti bjekstvo. Iscrpljen i slabih mišića osjetio sam već nakon par metara niz konop kako mi isti trga kožu na dlanovima i počeli su me pržiti toliko, da skoro nisam mogao izdržati bolove i htio sam se natrag popeti, ali za to nisam više imao snage. Mislio sam i na to, da se spustim padom i tako svršim, ali sam ipak nastavio držeci se uz zid nogama i nožnim prstima. Sama pomisao na žudjenu slobodu davala mi je ipak nešto snage. Spustio sam se napokon krvavih dlanova na zemlju. Mjesec dana posle toga ruke su mi bile još ranjave bez kože. Pritajio sam se u jarku, koji je bio oko cijele zgrade i brzo sam čuo kako je stražar ušao u stražarnicu zbog jakog vjetera. Pošao sam puzajući prema zidu vukući dasku, koju sam prislonio na zid. Na moje veliko zaprepašćenje vidjeh, da je daska kratka i da neću nikako moći dokučiti gornju ivicu zida. Mislio sam već, da je sve propalo i počeo sam očajjan ponovo puzati oko zgrade ne bi li našao kakav sanduk ili šta slično, da uzdignem dasku. Zbilja, kod štale sam ugledao veći sanduk, kojim se nosi kreč. Biće još nisko, ali ću pokušati, ako mi uspije, da me ne otkriju kod penjanja. Kad sam se sa teškim sandukom već primakao zidu i dasci, ugledam već prislonjene ljestve malo dalje od mjesta, gdje sam dasku bio prislonio. Kao ptica, koja želi iz krletke da se izvuče i domogne slobode, brzo sam se popeo na ljestve i odmah sam ih prebacio na vanjsku stranu zida. Kad sam se drhćući spustio, odmah sam dalje počeo bježati bos. Trčao sam prema najbližoj šumi koliko su mi noge i snage dozvoljavale. Kad sam zašao već približno duboko u šumu, obukao sam cipele i dalje sam nastavio bježati bez pravog cilja, ne znajući kamo i kuda. Svanuo mi je prvi dan slobode u gustoj šumi. Vjetar se malo smirio pred zoru i poslije 4 godine ropstva i strahovitih patnji osvanulo je i zasjalo pravo sunce, koje u logorima nisam još nikako osjetio. Cvrkut ptica, miris šume i bilja me je tek počeo da opija i legoh u jedan grm. Tako ležeći sjetih se stihova: "Oj krasna, oh divna, oh slatka slobodo". To je bilo moje drugo rodjenje, koje ću trajno slaviti kao moj pravi rodjendan. Moj osjećaj u slobodi nisam u stanju riječima da opišem. Mogu samo reći, da veće kazne i duševne patnje i ne može biti, nego kada se čovjeku oduzme sloboda bez ikakve krivice.

Dočepao sam se onda neke ceste, za koju nisam znao kamo vodi. Išao sam dalje rubom te ceste uz šumu. Tako bježeći tri noći i dva dana, iscrpljen i gladan, čuo sam i primjetio da ide neka vojska obližnjom cestom, ali kakva je to vojska, nisam mogao razabrati, jer sam bio duboko u šumi. Srce mi je jače kucalo misleći da li su to partizani. Približih se cesti i viknuh u pomoć, da bi me čuli. Na moje veliko razočarenje - kada sam se približio cesti ugledač sam na kapama vojnika "U". Pao sam im opet u šake, pomislih, propade sve! Ispitaše me ko sam, a ja odgovorih, da bježim iz vojske. "Odakle?" Malo se zamislili i rekoh: "Iz Maribora", ne znajući kako ću im dalje

odgovoriti. Kad su me pitali da li sam Talijan, rekoah da jesam i da bježim jer su Rusi i Englezi već stigli do Maribora. "Ja radila za Nijemac i bojao se, pa pobjegla". Počeo sam petljati i miješati riječi kao da ne vladam dobro jezikom. To je upalilo i stvorio sam medju njima strašnu paniku kad sam im rekao, da su Rusi i Englezi u Mariboru. Na moju sreću, zbunjeni, nisu me ni premetali. U džepu sam imao poštu, odnosno tiskanice, koje sam dobivao u Jasenovcu, Gradiški i Lepoglavi. Uvjerili bi se odmah ko sam i odakle bježim. Kažem, sreća me je pratila stalno, a kako i zašto - ne znam.

Dovedoše me do Zlatara /Loborgrada/, gdje su bili na položaju. Ondje sam zatekao i dvojicu Talijana, koji su se začudili, da ne znam talijanski govoriti. Malo sam po koju riječ petljao dokazujući kako sam se kao dijete od 5 godina iselio iz Italije u Bosnu i zbog toga, da slabo govorim talijanski /miješao sam španjolski/ i povjerovao mi, pa odoše ručati. Nas ostale nije niko čuvao i ja iskoristih priliku pa izadjem iz štale, gdje su me bili ostavili, kao da tražim vode i vidjeh da nema nikoga okolo, jer su svi bili na ručku. Nastavim opet bježat kao i prvih dana, i poslije dugog i mučnog lutanja cijelog dana i noći, kada je počelo svanjivati opazih, da sam opet stigao pred onu kuću odakle sam jučer pobjegao. Ne znajući put, obišao sam jedno brdo i došao sam na isto mjesto. Osjećao sam se strašno umoran i gladan i sakrio sam se kod najbližeg seljaka, koji mi je dao vino i kruha. Pošto sam i njemu kazao, da bježim iz Maribora, dozvolio mi je da legnem u štali i brzo sam zaspao kao mrtav poslije tolikih neprospavanih noći, straha i umora. Kad sam se probudio, seljak mi je pričao, da su ustaše prošle noći otišle, tj. istog dana kada sam ja od njih pobjegao. Rekao mi je, da je u satniji bilo ostalo samo 45 ustaša, svi ostali su se razbježali. Oko 11 sati dao mi je seljak i ručak. Dok sam jeo proletješe nekoliko vojnika pored dvorišta i upitam ih od koga bježe. "Od ustaša" reče jedan pogledavši me čudno. U stvari, bježali su od partizana, koji su nadirali prema Loborgradu. Htjeli su zaplašiti žene u selu, rekoše im da bježe, ili da se sa djecom negdje sakriju, jer partizani kolju sve što uhvate, pa i žene i djecu. Oni pobjegoše, a ja sam uplašene žene i seljake jedva umirio uvjeravajući ih, da to partizani sigurno ne čine, možda su to Cerkezi, ali da se ništa ne boje ako budu partizani došli. Brzo zatim smo čuli kako u blizini pripucava šmajser, kao da nekoga gone. Ne znajući ko je, a da ne bi opet pao ustašama do šaka, sakrijem se opet u štali a već sam čuo pozdrav "Dobar dan majko! Ima li malo vode i kruha, koji ću da platim". Dadoše mu i podje dalje. Skočim iz štale i potrčim do domaćina. Stari seljak me upita: "Tko je to?", a ja veseo doviknuh: "Partizani!" Zahvalih se starcu i potrčah za drugom, dok je stari ostao začudjen gledajući nas kako odmićemo. Kad sam stigao, bio sam još malo u strahu iako sam

vidio petokraku zvijezdu na kapi, jer su mi bili ustaški trikovi još uvijek u pameti. "Ko si", vikne kad me je ugledao, da mu prilazim u strahu. Ja rekoh opet, da bježim iz Maribora. "A znaš li ti druškane, da je Njemačka kapitulirala?". Pogledah ga začudjeno i suze mi navriješe na oči od radosti. Skočim i poljubim ga. On me začudjeno pogleda, a ja nastavih: "Sad vidim da si partizan. Ne bježim iz Maribora, nego sam jedini živ pobjegao iz Lepoglave." Nije mi odmah povjerovao dok nisam izvukao iz džepa logorsku dopisnu kartu. Ostale sam već bio bacio kada sam ponovo bio umakao ustašama, koje me nisu srećom bile pretresle.

Drug me je onda priveo adjutantu komandanta jedinice. Bila je to Virovitička udarna brigada XL Udarne divizije, gdje su me odmah bratski primili, pa je žaleći me rekao komandiru: "Pripazite na druga, taj se već dosta napatio u logoru. Dajte mu samo lakšu dužnost". Uskoro je već stigla velika, nepregledna kolona naše vojske s kojom sam nastavio put, sada tek prema Mariboru. Prolazeći opet kroz krvavu Lepoglavu stislo mi se srce i ukočilo se sve u meni, osjećao sam kao da me zovu nestali drugovi, koje zatrapše krvoločne zvjeri prije samo 5 dana. Zovu i vapiju za pravdom!

o

o

o

To vam je, eto, slika mog napaćenog života i ropstva kroz četiri godine koliko su vladali zlikovci, koji su htjeli terorom, nevidjenim patnjama i prolijevanjem nevine krvi potlačenih naroda, da zavladaju svijetom, kojim su dalje tekli potoci suza majki i jadne dječice. Još uvijek mi izgleda kao da je to sve samo san. Je li moguće, da i ja, koji sam toliko puta bio već osuđen, da me zlikovci, krvoloci i banditi unište kao i ostale sve drugove moje, ne budem žrtva i da ostanem živ?! Da, oni su pod zemljom, a ja koračam, evo, još po zemlji, slobodnoj i srećnoj, gdje se razvija i jača bratstvo, ljubav i jedinstvo u sretnijem životu. Prolazimo kroz oslobođen Maribor, Varaždin, Križevce i Zagreb. Sve je slobodno, očičeno, zadovoljno i ushićeno, a ja najviše u svojoj slobodi. Nekada se kao prenem i pomislim, da je to ipak samo san, kao što sam i u logorima često sanjao o mojoj slobodi, ali sa uzdasima kada sam se budio. Ne, sada nije više san, niti laž. Rodio se veliki sin koji je svoj narod htio i uspio da izvuče iz jarma morskog okupatora i njihovih slugu, izdajnika!

Neka živi naš besmrtni Tito!

Drugovi i drugarice, pošto sve ovo pročitate ne znate još, a ni ja ne znam tačno, koliko je nastradalo drugova, prvoboraca i učesnika NOB i koliko su pojele jame Velebita, Jadovna, Jaske, Gospića, Karlobaga i mnogih drugih mjesta na brdima i po šumama, kojim su zločinci haraćili, kao i u gradovima. Kad bi one mogle progovoriti, zapanjile bi nas sve. Gdje su tolike hiljade žena, djece i staraca, što posve nedužno izgiboše? Gdje su nam tolike majke, očevi, sinovi i svi ostali, koji nisu bili ni u kakvoj borbi, nego ih je metak nenadano ubio. Jesu li svi ti naši najmiliji "otišli na rad u Njemačku?" Osim zarobljenika, malo se ko iz Njemačke vratio. Sve su poklali u koncentracionim logorima. Mnogi nisu stigli u Njemačku, poklale su ih ustaše na putu, ili prije granice. Ustaše su ostale naziv i pojam izroda, gnjeva i sramote naroda, a ruglo i gnušanje čovječanstva.

Drugovi, bio sam miran i staložen čovjek prije rata. No danas su krvoloci ubili u meni živce i dušu, nešto što ne smijemo zaboraviti ni mi, niti čovječanstvo. Danas krvari sve u meni, sve za drugovima i za najdražim u mislima, da se oni nikada vratiti neće. Može li iko imati samilosti prema onakvim zvjerima? Jadna dječica; prema njima su barem morali imati samilosti, jer ona nisu ama baš ni za šta bila kriva.

U Sarajevu, 1945. godine.

Sado Koën-Davko